

LES DANSES DE LA MORT.

IMAGINARI POPULAR, PEDAGOGIA RELIGIOSA

ROSA M. BOIXAREU

Universitat Ramon Llull

RESUM: Es fa un recorregut per l'estat de la qüestió de les danses de la mort, les seves representacions i el missatge significatiu que volen transmetre. Si bé la mort com a realitat indissociable de la vida és un fet del que es pren consciència des de sempre, la diversitat de formes amb què la història humana reflecteix la curiositat i preocupació per aquesta és inexhaurible. Les danses de la mort, les danses dels morts, les danses macabres... són un exemple entre altres. L'article és una compilació d'allò que altres han investigat i publicat. En aquest sentit, no conté cap originalitat, s'hi intercala l'experiència docent del tema i l'experiència repetida de la vivència directa de la dansa de la mort del poble de Verges. Valgui com una mena d'humil homenatge a les tradicions populars que tanta saviesa contenen i tanta memòria històrica conserven i transmeten.

PARAULES CLAU: Mort, símbol, dansa, Verges.

11

Dances of death. Popular traditions, religious pedagogy

ABSTRACT: This article reviews the current situation of dances of death, their representations, and their significant message. Although death as an indissociable reality from life is a fact one has always been conscious of, the variety of forms used by human history to reflect curiosity and concern about death is endless. Dances of death, dances of the dead, dances macabres, among others, are just an example. This is a review of what others have researched and published. In this sense, there is no originality, but it does intersperse the author's teaching experience in this topic and the repeated direct experience of living the dance of the death in the village of Verges. Let this be a humble homage to popular traditions, so rich in wisdom and so full of historical memory.

KEY-WORDS: Death, symbol, dance, Verges.

1. Consciència de mort

Tres grans qüestions neguitegen la reflexió humana: la vida, la convivència i la mort. El problema del sentit de l'existència aconsegueix la seva màxima radicalitat quan hom contempla la realitat de la mort. Martin Heidegger deia que *l'home-és-un-ésser-per-a-la*

*mort*¹ de tal manera que enfrontar-se a la mort demana enfrontar-se a la mateixa vida, essent l'experiència del "temor" la que permet prendre consciència d'un mateix: assumir allò que som. Però, ben pensat, per què no donar la volta a tal afirmació dient que *l'ésser humà és un ésser per a la vida* que necessàriament mor?, essent precisament aquest "interès" estímul de curiositat per descobrir, en la mateixa vida, el munt d'oportunitats i possibilitats que conté: és a dir, hi ha una possibilitat de "projecte" per a l'ésser humà malgrat que sovint, massa sovint, no es pot dur a terme tal com es concep. Es fa difícil aprehendre l'abast significatiu de l'afirmació anterior tot contemplant la imatge de "carència" que presenta la nostra actualitat a tots nivells: de supervivència, de relació, de benestar... també en tots els nivells de mons en què ho distingim (primer, segon, tercer món...).

Des de sempre, l'ésser humà sap que ha de morir i enterra els seus morts amb ritus funeraris que canvien segons el lloc, l'època i manera d'entendre la vida i la mateixa mort, tot recollint el sentiment generalitzat que "hi ha alguna cosa més"². El sentit de la vida canvia segons la manera de *pensar* la mort, ja sia perquè hom la consideri com a punt i final definitiu, ja sia perquè hom admeti algun tipus d'immortalitat, és a dir, algun tipus de vida més enllà de la mort. Si hom s'autoentén com un ésser abocat al no-res a través de la mort, pot sentir-se defraudat per la mateixa vida que no li permet projectar-se més enllà d'aquesta; o bé, pot optar per una solidaritat humana que l'aboca a una construcció del benestar per a qui viu la vida amb una manca d'experiència sobre aquest benestar, un bon exemple el trobem en nombroses ONG que omplen el buit de benestar que governs, persones, institucions no saben, no volen, no poden... satisfer.

Ben pensat, no és fàcil trobar una cultura, una societat, que accepti de bon grat la realitat de la mort i la representi amb una imatge amable: cal tot un procés d'argumentació (de *tradicció*) a través del qual la mort es fa propera i, fins i tot, arriba a tenir un rostre agradable. Però, segons els ulls amb els quals es contempla la mort, serà la manera d'entendre la vida i viure-la. Cada cultura i cada societat

¹ Heidegger, M. *El ser y el tiempo*. (1951). Ed. Fondo de cultura económica: México.

² Per a Plató, la mort és un exercici espiritual consistent a canviar de perspectiva. És un canvi de direcció que afecta tot l'ésser de l'*home* en la seva essència: és ésser d'una altra manera. Vegeu Àngel Gabilondo. (2004). *Mortal de necesidad. La filosofía, la salud y la muerte*. Abada Editores: Madrid.

la veu (l'entén) de forma diferent, ja sia la mort natural, la mort provocada, la mort per malaltia, la mort sobtada o per accident. "Guanyar terreny a la mort" vol dir allargar el temps de vida, mantenir i millorar una qualitat de vida, augmentar el nombre de malalties guaribles, i també vol dir il·lusionar i il·lusionar-nos per l'art de viure. El llenguatge sobre la mort ha esdevingut metàfora de la vida: per exemple, quan aquesta no té possibilitat de desplegar les seves capacitats i gaudir de les qualitats que li són pròpies es pot acompanyar amb l'expressió "això no és vida", "és la mort en vida".

La mort és una realitat viscuda per tots malgrat que no és una experiència pròpia: vivim i patim la mort dels altres i, a partir d'aquí, pensem, conceptualitzem i interpretem la pròpia mort. En termes generals, hi ha una visió negativa de la mort: és un tabú, és quelcom no volgut que hom tem i pot distorsionar la vida. Però també és quelcom natural, propi de tot ésser viu. Hi ha circumstàncies que afavoreixen "pensar la mort"; per exemple, la vellesa, la malaltia, la mort d'altri, una lectura, un esdeveniment...

El llenguatge sobre la mort no és unívoc. De fet, el terme *mort* indica tot fet, o esdeveniment, en el qual es produeix una cessació definitiva (una pèrdua definitiva). La mort és un recurs del llenguatge i sovint l'apliquem com a metàfora o com a imatge de destrucció, d'anorreament, d'acabament. Habitualment, però, quan ens referim a la mort, ho fem en relació amb la mort humana i extrapolem el discurs a altres realitats per a indicar la situació de precarietat o gravetat vital en què es troben.

1.1. La simbologia

La imatge és la concreció del pensament, dóna forma a allò que hem copsat: ho reproduceix i, al fer-ho, es transmet, genera el concepte i afecta la sensibilitat de qui ho rep: és un tipus de comunicació amb el seu codi interpretatiu que fa més assequible el missatge. Això solament pot fer-ho l'espècie humana. La mort és representada a través d'imatges: és una manera de fer aprehensible, de poder captar subjectivament, una experiència que sempre ens arriba a través dels altres. La imatge esdevé símbol quan a través de la seva forma representa quelcom amb un significat conegut o triat. La imatge de la mort és símbol del sofriment, de la inquietud, de la limitació, de l'esperança... humana en què la mort és un transit, un pas, una transformació de l'ésser. I, tot això, es vesteix amb uns signes com poden ser: per exemple, el color negre, la calavera, la nit, el xiprer, al nostre espai cultural. La simbologia de la mort té un tracte o altre segons que es representi: pintura, literatura, escultura, teatre, dansa...

La metàfora és un llenguatge impropri que es relaciona amb allò que hom vol expressar: serveix per ampliar l'àmbit de significat, per fer-lo més suggestiu. A través de la metàfora s'expressen idees, semblances, relacions. L'important és allò a què es refereix. La imatge i el símbol poden convertir-se en metàfora. La dansa ho és tot alhora perquè representa, per mitjà del moviment i la coreografia, allò que es viu i que es vol transmetre. Qui dansa s'identifica amb el motiu, se'l fa seu imprimint-hi empremta personal: és una dimensió de l'art amb vocació social i impacte particular quan el "motiu" és una alteritat que es representa.

La història, la cultura, les tradicions, les experiències, tenen molt a veure amb el naixement i la consolidació de les imatges, dels símbols i dels signes que acompanyen les representacions de la mort. Cada època històrica, cada generació, transmet i construeix les seves imatges. L'arqueologia funerària, els *dòlmens* i els *menhirs*, possiblement, són els primers monuments d'aquest tipus coneguts a Europa que deixen petjada de la projecció humana vers el món sobrenatural i les creences en aquest. Les representacions funeràries, i el seu ritual, ho són de la mort, de la projecció d'una mena de vida més enllà del món conegut que entra en l'esfera del misteri, de la màgia, de les creences, de la religió, i manifesta, també, el sentiment i la cura que acompanya els deutors del difunt en tot temps i lloc. Els panteons, de l'època que sigui, expressen amb un altre imaginari sentiments i inquietuds semblants; per exemple, l'àngel esculpit a la tomba fa present la creença en un més enllà desconegut: és un símbol d'esperança, de serenitat, de confort... per als vius. La visita al cementiri pot esdevenir una lliçó magistral sobre la simbologia de la mort: és la ciutat dels morts que els vius construeixen, adornen i organitzen. El cementiri no és la imatge d'allò que el difunt era, sinó que és la imatge de com és i s'entén la societat que el basteix. El cementiri, imatge i símbol de la mort, també és metàfora de la vida.

El món religiós té tendència a representar materialment amb símbols i imatges idees de comprensió immediata complexa; qual-sevol absis romànic en pot ser un exemple, la majestat de la divinitat troba la lluminositat precisament en la foscor del temple en què ressalten els colors vius, gairebé cridaners, com volent indicar que el misteri ho és menys en el color i en els trets del dibuix si es contempla a resguard de la llum i des del silenci. El cristianisme, i altres religions, s'han servit de la imatge, el símbol, la metàfora, l'art, la literatura, la dansa... per explicar com veu, com entén, la mort i què significa des de la seva perspectiva el pas a un més enllà que té el seu inici en la vida viscuda.

1.2. La pedagogia de la mort

El pessimisme en relació amb la mort té la seva arrel en l'evidència de la caducitat de la vida, la manca de certesa sobre el què i el com del "més enllà" i, també, la causalitat que la provoca sovint acompanyada de dolor, sofriment. El relat de les epidèmies³ ens transmet una situació marcada per la inevitabilitat de la mort, per una mort lletja, dolorosa, pestilent, marginal. La iconografia de la baixa edat mitjana és un art macabre perquè té més en compte l'aspecte tenebrós i pessimista de la mort, i la putrefacció del cos. Tot plegat està en consonància amb la sensibilitat religiosa del moment que es fixa més en els aspectes negatius que no en el felicitat pas a "una altra vida" que el cristianisme entén com un estat de joia. Però no sempre, ni en tot lloc, ha estat així: vasos, terrisses, enterraments, mites, rituals i costums, d'altres cultures ofereixen una visió més positiva de la mort⁴; en aquest sentit, museus d'art ofereixen diversitat de materials.

En temps més propers, la pedagogia de la mort ja es troba en obres com *Vers sur la Mort*, de Thibaut de Marly, poema didàctic del segle XII; *Le vers de la Mort*, atribuït a Robert le Clerc (segona meitat del segle XIII); *Miroir de Vie et de Mort*, de Robert de l'Omme (1266); *Respit de la mort*, de Jean Le Fèvre (1376), un fragment del *Roman de la Rose...*⁵; totes aquestes obres dedicades a un sector culte no estaven a l'abast del públic en general malgrat que volien ser una resposta a supersticions populars d'eficàcia relativa. L'*Ars morendi* (l'art del ben morir) del *Llibre de les hores* (s. XV) és una resposta il·lustrada del cristianisme a la inquietud davant la mort. Per altra banda, cal tenir en compte la interpretació que uns sectors religiosos, com podien ser els flagel·lants o l'ordre de Sant Pau⁶, donaven a la proliferació de la mort com a càstig de Déu, amb una visió pessimista de la realitat que s'extrapola al fet de la mort, al sofriment i a la descomposició que l'acompanya que dona un aspecte tenebrós a tal realitat. És una manera d'exhortar a la penitència i a pensar en el pas del temps, la

³ Sobre aquest tema, vegeu Gérard Fabre. (1988). *Épidémies et contagions. L'imagerie du mal en Occident*, PUF: París.

⁴ Alfonso Garcia. "Cultures". <http://tanatologia.org/antropologia.html> [consulta octubre 2009].

⁵ Citades per Montserrat Flores Juanpere. "Les danses de la mort: una visió iconogràfica". <http://www.carrutxa.org/biblioteca/ftp/dansesmort.PDF> [Consulta: octubre 2009].

⁶ Maxim. P.A.M. Kerkhof. (1995). "Notas sobre las danzas de la muerte". DICENDA. Cuadernos de Filología Hispánica, mn. 13, pp. 175-200. Publicaciones de la UCM: Madrid. <http://revistas.ucm.es/flil/02122952/articulos/DICE9595110175A.PDF> [en línia].

caducitat de la vida, dels seus plaers i èxits com també dels seus patiments i misèries. Res dura per sempre. La mort, com a efecte inevitable, fa present el caràcter perenne de la salvació: del retrobament amb l'essència d'un mateix.

Pensar la mort, individualment i col·lectiva, condueix a una exaltació de la sensibilitat que troba en la representació plàstica o literària de la dansa la seva expressió en les dues dimensions, particular i social. La dansa dona vida, paradoxalment, als esquelets que representen la mateixa mort i són la imatge d'allò que arribarà a ser el mateix individu: el fet de la mort, com a tal, iguala a tothom independentment de la situació social que hom ocupa malgrat que el camí que hi porta sigui ben distint. Ahora la mort recorda el final comú de totes les persones i el caràcter finit de tota realitat com a censura per l'ús que hom fa de les riqueses i els privilegis, com a protesta pública per la injustícia, i és un advertiment per als poderosos i un consol per als desvalguts. Trist consol, val a dir. Però el tema de la mort i la pedagogia que se'n desprèn es troba al llarg de la literatura de tota època: Horaci, Boeci, Arcipreste de Hita, El flautista d'Hamelin... entre d'altres. El 1538, Hans Holbein, el jove, publica *Els simulacres de la Mort*: la mort intervé en la vida del dia a dia.

16

L'encontre dels tres vius i els tres morts, suposadament d'origen francès del segle XIII, tema present en la literatura i l'art de l'edat mitjana, que es va estendre per tot Europa i es va representar freqüentment al s. XV amb diverses versions⁷, tracta de poemes dialogats, o d'il·lustracions en els *llibres de les hores* d'ús pietós, on *l'encontre* entre tres nobles i tres cadàvers té com a objectiu repetir tòpics de tipus religiós i recordar-ne altres de morals en relació amb la imprevisibilitat, inevitabilitat de la mort, on la relativitat de la glòria mundana convida a purgar els propis pecats⁸. Probablement el seu origen és bizantí o musulmà.

La representació de la mort, però, no és exclusiva de la cultura europea, A Pequín es conservaven, fins no fa gaire, vestits ornamentats amb esquelets i calaveres, així com al Tibet consta una representació teatral amb representacions que recorden les danses de la mort d'Occident amb la hipòtesi que van ser els predicadors francis-

⁷ *Actes del novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Alacant/Elx: 9-14 setembre 1991. Publicacions de l'Abadia de Montserrat: 1993, vol.1, p. 348.

⁸ "Le dit de trois vifs et des trois morts": <http://www.lamortdanslart.com/3m3v/3m3v.htm> [Octubre 2009]. A la mateixa font es visualitzen diverses imatges sobre el tema amb una procedència que va del segle XIII al XV.

cans qui les portaren a Europa: faules de la Índia i el Tibet on els morts acompanyen els vius i exerciten una dansa; o bé, el “boig de la mort” de les danses macabres xamàniques que reapareixerà a Occident⁹, per posar-ne alguns exemples.

2. El gènere

La mort és assumpte/motiu literari molt anterior a les danses sota forma de diàleg, narrativa, lírica... amb la intenció, o no, de ser representada depenent del públic a qui s'adreça. No es descarta el seu origen en la representació mímica que acompanyava un sermó. Me'n vaig ben lluny si cito el poema de Gilgamesh¹⁰ i el dol d'aquest per la mort del seu amic Endiku, i puc dir que des de llavors fins ara la mort és present a la literatura, si més no. Però les *danses de la mort* literàries presenten la reflexió que es concentra en la màxima *Ubi sunt? —on són davant la mort les vanitats humanes?—*, tema tractat pel monjo B. de Morlay de Cluny, l'any 1140.

El gènere de les *danses de la mort* com a tal és un fenomen europeu conseqüència dels estralls de la pesta negra del segle XIV¹¹, emmarcat com un espectacle coreogràfic dramatitzat en la pintura, la literatura, el teatre. Conté una superposició d'elements simbòlics i literaris de caràcter popular i religiós que es caracteritza per ser una al·legoria de la mort amb la presència de diferents nivells socials, com hem vist, amb un diàleg implícit-explícit entre la mort i els personatges que l'acompanyen que conviden a la reflexió sobre la vida i la mateixa mort, tenint en compte varietat d'estètiques dins el mateix gènere. Quan hom la contempla o llegeix el text, entén que s'està representant una dansa. Hi ha certa indefinició a l'hora d'emmarcar tant l'origen del gènere com les seves característiques, que depenen molt del lloc on es generen. En termes generals, el desenvolupament del gènere té lloc als s. XV i XVI i se'n troben exemples en un ampli ventall de les literatures occidentals. El gènere s'identifica indistintament com a *Dansa de la mort*, *Dansa macabra* o *Danses dels morts*, amb les peculiaritats que s'apunten a l'apartat següent en relació amb ell nom de cadascuna

⁹ Montserrat Flores Juanpere, *id.*

¹⁰ La versió més antiga d'aquest poema es troba en llengua sumèria datada del s. XXIII aC.

¹¹ Jean Deleumeau. (2002). *El miedo en Occidente*. Ed. Taurus: Madrid.

d'elles. El gènere, malgrat que convida a un tipus de reflexió, reflecteix l'ordre social vigent. No explícita, però, la joia de la salvació que per al cristianisme és cabdal.

Es considera la possibilitat d'un model català o de zones geogràfiques properes a Catalunya com el lloc cultural i literari on es va gestar la *Dansa* en un entrecruament de motius, assumptes, temes, literaris que "l'autor" va utilitzar en un marc de relacions culturals europees¹². El primer document conegut a la Península Ibèrica és el *Joch o entremés de la Mort*, representat a l'entrada triomfal de Ferran d'Antequera a Barcelona, el 1412¹³, a més de la traducció catalana de la *Danse Macabre* francesa, de Guy Marchaud (ca. 1480), i la *Representació de la Mort* mallorquina (ca. 1550)¹⁴.

Suposadament, el gènere comença a partir d'un monòleg o la representació mímica d'un sermó sobre la mort, de dominics o franciscans, com a ordes mendicants més propers a fer una pedagogia teològica de la injustícia social contemplada des d'una perspectiva cristiana: la mort anivella les diferències socials¹⁵. És força dubtós que ells fossin els creadors del gènere com a tal, però sí que és factible que ajudessin a popularitzar-lo i a difondre'l com si fos un "sermó en acció"¹⁶. Al s. XII, el monjo Helinit escriu els *Vers de la mort*, molt llegits en els convents, segons els cronistes, que, agafant personatges de tota classe social, tracta del viatge de la Mort cap a Roma¹⁷.

Segons Johan Huizinga, el gènere sorgeix a França, es va popularitzar a partir de la baixa edat mitjana fins al final del renaixement i es relaciona amb diversitat de manifestacions artístiques i fenòmens socials. Altres autors situen l'origen a Alemanya, al convent dominic de Würzburg el 1350, o simultàniament al cemen-

¹² Víctor Infantes, *o.c.*, p. 238.

¹³ El text es troba en un manuscrit guardat que hi ha a l'arxiu de la Corona d'Aragó.

¹⁴ Pep Vila. (2006). «Danses i festes de la mort». A *Revista de Catalunya*, núm. 221, PP. 111-114. També, Francesc Massip. "La Dansa Macabra a L'Antiga Corona D'Aragó: Orígens Espectaculars I Plàstics I Pervivències Tradicionals". <http://www.festes.org/arxiu/dansamacabra.pdf> [Consulta. novembre 2009].

¹⁵ Víctor Infantes atribueix l'origen del gènere a la influència del poema llatí *Vado mori* del s. XIV: una desfilada de totes les classes socials cap a la mort, des del rei i el papa fins al foll i el golfre. Altres influències, citades pel mateix autor, són *Dialogos mortis* (s. XIII) atribuïts a Bernat de Claraval i el poema anglès *Death and Life* (s. XIV).

¹⁶ Mario Gennero. Thesaurus. Tomo XXXIX, núm. 1 (1974). "Elementos franciscanos en las Danzas de la muerte". http://cvc.cervantes.es/lengua/thesaurus/pdf/29/TH_29_001_181_0.pdf

¹⁷ Joël Saugnieux. *Les Danses Macabres de France et d'Espagne et leurs prolongements littéraires*. Paris 1972.

tiri dels Sants Innocents¹⁸. La transmissió cultural s'estén pels països europeus al llarg d'aquest període històric amb la simbologia apuntada més amunt. El personatge principal és la Mort, seguit de l'espectador que s'hi reconeix com un futur real i incert, i s'identifica amb els personatges que adornen el seguicidi que representa diversitat de classes socials¹⁹ i s'estableix un diàleg implícit a quatre bandes: la Mort, l'espectador, la representació i la simbologia que acompanya, amb la paradoxa que els cadàvers, despullats de carn, tenen vida perquè els morts ho són del seu cos i del món material que els envolta, però no del seu principi vital, aquell que "ànima a ser allò que hom és". Val a dir, però, que el cristianisme no personifica la Mort, sinó que li dóna una entitat d'esdeveniment. De fet, la dansa democratitza la mort com a realitat de la qual tothom participa²⁰. Quan hi ha la referència explícita al Purgatori (la pena individual i temporal) i al Judici Final (el destí de l'ànima més enllà de la mort), l'autoria és cristiana.

3. Els orígens de la dansa

Tot tenint present allò dit a l'apartat anterior, cal considerar el fet que la gran mortaldat que va causar a Europa la pesta negra del 1348 i altres malalties (grip, verola, rubèola...) impactà la població amb una davallada demogràfica de la població europea que alguns autors situen en un terç. La *mort negra* és una personificació de la pesta²¹, però la figura no és un esquelet ni un cos en descomposició, sinó un personatge sense rostre. La mort era per arreu, qualsevol malaltia era capaç de fer estralls entre la població amb una esperança de vida força baixa: la vida és curta i vulnerable per a tothom. La imatge de la mort es fa visible a les tombes i a les escultures que les vesteixen, en l'art, en la literatura. Cal tenir en comp-

¹⁸ Salvador Claramunt. (1988). "La Danza Macabra como Exponente de la Iconografía de la Muerte en la Baja Edad Media". A Manuel Nuñez y Ermelindo Portela. *La idea y el sentimiento de la muerte en la historia y en el arte de la Edad Media: Ciclo de conferencias del 1-5 de diciembre 1986*. Universidad de Santiago de Compostela, p. 93-98.

¹⁹ Ana Luisa Haindl Ugarte: "La danza de la muerte". http://www.edadmedia.cl/docs/danza_de_la_muerte.pdf [consulta. octubre 2009].

²⁰ Johan Huizinga, *o.c.*: "Riendo sarcásticamente, con el andar de un antiguo y tieso maestro de baile, invita al Papa, al emperador, al noble, al jornalero, al niño pequeño, al loco y a todas las demás clases y condiciones, a que la sigan", p. 206.

²¹ Jorge Manrique (1440-1479), a *Coplas por la muerte de mi padre*, ja ho presenta així. En català, al s. XVI, apareixen "Les cobles de la Mort", atribuïdes a Francesc d'Olesa.

te que les hipòtesis sobre els orígens de la dansa són diverses i cada autor posa cura a defensar-les. El tema no està tancat, per tant, allò que ofereixo és una síntesi del mosaic de posicionaments actuals.

Segurament, els orígens de la dansa, cal buscar-los en la inquietud que generava pensar la mort a l'edat mitjana²² a resultes d' haver-hi de conviure per les epidèmies, altres malalties, guerres, fam... que causava gran mortaldat entre la població, que generava una por i desesperació que es reflecteix en l'art i en la literatura fortament influïda per les creences respecte d'això amb una barreja del sagrat i el profà, de l'aspecte cùltic i popular. Aquest sentiment es materialitza en les tradicions populars de caire religiós o profà i en les creences sobre els morts suposadament d'origen germànic: aquests, segons quins dies, sortien de les seves tombes i ballaven al so d'instruments com la flauta o el violí²³.

La qüestió del nom ha ocupat l'interés dels estudiosos del tema: *Dansa de la mort* o *Dansa macabra*, essent indistinta la seva denominació. Cal distingir-la de la *Dansa dels morts* (dels esquelets). A la *Dansa de la mort*, la Mort dansa amb els vius de diverses classes socials; a la *Dansa macabra*, la Mort és un doble d'un viu que balla com si fos el mirall de la Mort, mostrant-se aquesta reflectida en el futur del viu: és a dir, el futur és la mort²⁴. El nom "macabre" ha gaudit de diversitat d'hipòtesis com la "dansa macabra" del cementiri dels Sants Innocents de París del 1424 atribuïda a Jean Le Fevré com l'origen d'aquesta tradició²⁵, exemple més antic de representació de la dansa en pintura mural. La hipòtesi més atractiva és la procedència de l'àrab *maqâbir*, que vol dir "cementiri", fins entendre que el nom "macabre" és fruit d'una transformació del mateix nom com a cognom adoptat pels sarraïns amb disparitat de criteris respecte a aquest tema²⁶. Hi ha un grup d'autors que relacionen el terme amb els Macabeus en la pregària de Judes (2Mc

²² Id. Representació a l'Església de St. André del poble de Lavaudieu (s. XIV).

²³ Ana Luisa Haindl Ugarte. "La muerte en la Edad Media". Revista Electrónica *Historias del Orbis Terrarum*. <http://www.orbisterrarum.clt>, Comisión Editora de Estudios Medievales, nm. 01. Santiago [consulta: novembre 2009].

²⁴ Johan Huizinga. (1971). "El otoño de la Edad Media". A *Revista de Occidente*, p. 212-232: Madrid.

²⁵ Huizinga, *o.c.*

²⁶ Segons un llibre de l'editor Guyod Marchant del 1945, i seguit per altres. Reproduccions del fresc del Cementiri dels Innocents de París es troben al Cementeri del Perdó a Londres (1430), al Convent del agustins a Basilea (1440), a l'església de Rosslyn a Escòcia (1450)...

12,38-45)²⁷ pels jueus morts en una convivència entre teologia i tradició popular en l'època medieval juntament amb la llegenda de "la cacera macabea": aquella que els morts fan d'alguns vius, considerant-les com a tradicions populars d'origen bíblic.

A Alemanya la dansa és coneguda com el *Totentanz* (dansa dels morts) essent, per a alguns autors, la dansa de Lübeck (1463) la representació més coneguda i, avui, perduda²⁸, tot i que actualment es considera una data massa tardana com per considerar-la en els orígens del gènere proper a l'esperit de dominics i franciscans dins el context de la *pesta negra* de la qual ja s'ha parlat més amunt. És probable que d'un model antic comú derivin la *dansa macabra* del segle XV, la *Dança General de la Muerte* de finals del s. XIV començaments del s. XV (és un diàleg en vers sense representacions iconogràfiques entre la Mort i trenta-tres personatges, és una crítica social als privilegis i abusos que troba en la mort la seva revenja) i la del *Cementiri dels Innocents*. Una còpia del manuscrit original de la *Dança General de la Muerte* es troba a la biblioteca del Real Monasterio de El Escorial atribuït a un monjo benedictí del monestir de San Juan de la Peña, zona amb abundant població morisca; més aviat és una llarga desfilada rítmica. L'origen europeu (francès-alemany) de la dansa és prou reconegut integrant-se en diverses manifestacions artístiques com, per exemple, la iconogràfica i la poètica essent aquesta darrera com la glossa de l'anterior. Al segle XVI perd interès com a tema literari a favor de la dramatització²⁹.

Al convent de Sant Francesc de Morella (cir. 1470), a la sala capitular, s'hi troben uns frescos referents a una *dansa macabra*, considerada la primera mostra gràfica i únic exemple conegut de la dansa en forma de cercle en terres hispàniques, però no hi dansa cap mort, és una dansa de vius on hi són representats els estaments socials de l'època i, al centre, un cadàver nu dins el sarcòfag fent

²⁷ Vegeu, Víctor Infantes. (1997). *Las danzas de la muerte. Génesis i desarrollo de un género medieval (s. XIII-XVII)*. Ediciones Universidad de Salamanca: "Por Danza de la Muerte entiendo una sucesión de texto e imágenes presididas por la Muerte como personaje central – generalmente representada por un esqueleto, un cadáver o un vivo en descomposición – y que, en actitud de danzar, dialoga y arrastra uno por uno a una relación de personajes habitualmente representativos de las más diversas clases sociales", p. 21.

²⁸ Rubens (1577-1640) representa Judes Macabeu pregant pels morts (museu de Nantes). L'art medieval va considerar-lo un dels herois de l'Antic Testament.

²⁹ Luis Rubio Garcia. *Supervivencia de las danzas de la muerte*. dialnet.unirioja.es/servlet/fichero_articulo?codigo=1342526 [en línia]. Per altres autors (Mâle) la més antiga seria la de Minden (Westfàlia), de 1383.

com de mirall per als vius³⁰. Al *Llibre Vermell* del monestir benedictí de Montserrat (s. XV), del qual ja s'ha parlat més amunt, s'hi troba la cançó "Ad mortem festinamus", possiblement pensada per a ser cantada i ballada; Otto Ursprung i Florence Whyte van considerar-la com a base del gènere. El 1968, J.M. Solà-Solè³¹ repren la teoria d'aquests autors buscant els orígens de la dansa en costums funeraris dels musulmans espanyols i planteja la hipòtesi d'un origen catalanoaragonès de la dansa del qual procedeixen les adaptacions castellanques com la citada més amunt³². A partir del segle XV, la dansa es popularitza i inspira autors com Juan de Pedraza, *Danza general de los muertos*-1548; Miguel de Carvajal i Luis Hurtado de Toledo, *Las Cortes de la muerte*-1551, de la qual es fa ressò Cervantes a la segona part d'*El Quijote*.

La invenció de la impremta va facilitar la difusió de la *dansa*, i destaquen les publicacions de Holbein: Els *Alfabetos de la Mort* (1520-1521), i la *Dansa Macabra* (1538). La dansa més aviat es troba en il·lustracions, pintures, no tant en representació esculpida³³. Representacions iconogràfiques avui destruïdes eren al convent de Sta. Eulàlia de Pamplona, i se'n conserven inscripcions³⁴ a l'oratori del castell de Javier (Navarra), a l'església de Morella, per exemple. L'esquelet, el cadàver sense carn, representant la Mort, generalment amb un instrument musical com si atragués els mortals cap a ella, acompanya un personatge amb un seguici on es poden trobar totes les classes socials de l'època (tots els estatus eclesials, de la cort, de la burgesia, mercaders, pobres...), però la disposició dels personatges i el seu nombre depèn molt del lloc. La víctima, el candidat a difunt, sovint es representa com un personatge de relleu social a fi de posar de manifest el caràcter igualitari de la mort, com ja he dit més amunt.

³⁰ Joël Saugnieux. *Les Danses Macabres de France et d'Espagne et leurs prolongements littéraires*. Paris 1972.

³¹ Francesc Massip. "La mort en dansa: anàlisi de les comparses catalanes de la mort en el context europeu. De la dansa dels vius (Morella) al ball dels morts (Verger): un recorregut de cinc segles". <http://www.raco.cat/index.php/Revistaetnologia/article/view/49019/59744> [Consulta: desembre 2009].

³² J.M. Solà-Solè. "En torno a la *Danza General de la Muerte*". *Hispanic Review*, XXXVI-4 (1968): 303-327.

³³ Citats per Maxim. P.A.M. Kerkhof, *o.c.*, amb comentari crític sobre la qüestió.

³⁴ A Catalunya hi ha una peça força desconeguda, i única, de dansa macabra en cercle i en un context laic i privat, del segle XV, en un capitell procedent, per uns, del castell de Cartellà (Gironès) i, per altres, procedent del convent de Sant Francesc de Girona; actualment es troba a l'interior de la casa Estrorch de Girona. Vegeu descripció a Francesc Massip, *o.c.*

3.1. La *dansa de la mort* a Catalunya i al poble de Verges

Incorporant-hi allò dit, se sap que el 1792, a La Bisbal de l'Empordà, hi havia una *dansa de la mort* que es va ballar fins a meitat del s. XIX dins la processó del Divendres Sant³⁵; també se'n té notícia a la majoria dels pobles empordanesos i rossellonesos representada la Mort per un sol personatge que saltava³⁶; per exemple, als pobles de Rupià (deixa de representar-se el 1935), Les Planes, St. Feliu de Pallerols i Beget, dins la Setmana Santa amb diversitat d'escenificacions però amb la mateixa intencionalitat de missatge. A Manresa, pels volts dels anys cinquanta-seixanta del segle passat, hi ha constància de la presència d'uns esquelets que ballaven en la processó de Setmana Santa. També a Perpinyà hi ha constància d'un gravat del s.XVII, vist per erudits locals, on la *mort* ballava en la processó de la Sang³⁷. Representacions de la Mort per Carnestoltes es troben a Ripoll i Cadaqués³⁸.

Al poble de Verges (Empordà), La *Dansa de la mort*³⁹ és una dansa sense text, l'única que ha sobreviscut de les assenyalades més amunt conservant viva la tradició i amb diferències de contingut i de forma amb altres danses medievals. La memòria oral d'aquesta *dansa* arriba fins al s.XIX amb un parèntesi de representació que va del 1936-1939; i torna a sortir el 1955, però a Madrid en una demostració sindical, i ho torna a fer el 1959 i és la darrera vegada que no es representa a Verges.

Segons Joan Amades, la tradició popular situa el seu origen en la descreença dels veïns de Verges que els dies sants ballaven i ignoraven que Jesús era al monument. Per això van ser castigats amb una plaga que va arruïnar les collites i amb una pesta que va delmar la població. Els qui van sobreviure van fer la prometença de celebrar una processó com a desgreuge: la mort dansa a la processó i amb la dalla, figurant la pesta i la fam, sega les vides dels descreguts. Però, el marc de la *dansa*, cal buscar-lo en el teatre medieval català amb el rerefons comú que s'ha anat dient al llarg de l'article. Els seus elements peculiars (la posició en la processó, l'entra-

³⁵ Francesca Español. La imagen de lo macabro en el gótico hispano: "Tales fuimos como vos/ Tales sereis como nos/Pues conmigo entrareis en la danza/Perdedores del mundo la esperanza/En este guiador todos pensareis/Pues en el mundo poco estareys/Fuerte la nuestra suerte/Que a todos nos lleva la muerte".

³⁶ *Diari de Girona*, dominical 3 juliol 2005.

³⁷ Joan Amades. (1982). "Dijous Sant". A *Costumari Català. El curs de l'any*. Edicions 62. Barcelona. (1ª. Ed. 1950).

³⁸ Pep Vila, *o.c.*

³⁹ Jordi Roca i Rovira. (1986). *La processó de Verges*. Quaderns de la Revista de Girona, núm. 4. Diputació de Girona.

da a l'església, la seva configuració en creu, vestuari, objectes simbòlics: la dalla, la bandera negra, el rellotge sense busques...) fan pensar en un origen barroc⁴⁰. És una dansa formada per un grup d'esquelets en què destaca la figura de la Mort⁴¹. És una aportació popular representada per la gent del poble en la qual, directament o indirecta, hi participen tots, petits i grans, que es transmet de generació en generació. Es representa al capvespre del Dijous Sant sortint de l'acte sacramental de la Passió un cop Jesús és condemnat i balla al carrer entre les escenes de *les filles de Jerusalem* i *l'assotament*. La dansa s'integra en la processó en el context del *Via Crucis* amb una disposició en creu que s'allunya de la tipologia de les danses medievals de la mort⁴². Però la dansa no clou amb la processó. Aquesta segueix i la dansa, de manera individualitzada, entra a l'església, solament ella, i tot dansant s'inclina davant el Santíssim amb una reverència lentíssima com si a la mort li dolgués no tenir la darrera paraula i reconèixer que hi ha Algú més a qui s'ha de sotmetre i se sotmet.

La dansa en la seva varietat de representació (iconogràfica, literària, dramàtica, coreogràfica) esdevé una escola integrada en el dia a dia del poble, és una pedagogia de la vida, de la mort, i de les creences en el més enllà. És una lliçó moral pública que s'interioritza individualment que apel·la a l'experiència del dia a dia, a la responsabilitat ètica i a la consideració de les creences religioses com a vies d'una salvació que el món real no és capaç d'oferir. D'una manera clara i senzilla, amb la representació, la música i la dansa, mostra al públic grans temes que sempre han preocupat i que les disciplines properes al pensament, com l'antropologia, la filosofia, la teologia, hi han dit la seva paraula al llarg del temps convidant a la reflexió i oferint-la també als seus oients.

Rosa M. Boixareu
 Universitat Ramon Llull
 Facultat de Ciències de la Salut Blanquerna
 RosaBV@blanquerna.url.edu

[Article aprovat per a la seva publicació el gener de 2010]

⁴⁰ Es pot visualitzar a *La processó de Verges. La dansa de la mort*: <http://www.youtube.com/watch?v=FLqmHHxRhp4&NR=1> [consulta: 28 octubre 2009].

⁴¹ Francesc Massip, *art. cit.*

⁴² El debat sobre si és *dansa de la mort* o *dansa dels morts* és d'interès per als estudiosos del tema.